

IZVOR IN FUNKCIJA SAMOSTALNIŠKEGA IZRAŽANJA

Pomembna naloga jezikovnega izobraževanja in vzgajanja je razvijanje zmožnosti za razumevanje, a tudi oblikovanje strokovnih, znanstvenih in samoupravnih besedil. Za te funkcijske zvrsti je namreč značilno t. i. samostalniško izražanje. To stilno značilnost poznamo že od Levstikovih časov, vendar pa metodično nismo veliko naredili za to, da bi govorec obvladal stilistiko skladenjskih pojavov.¹ Tako vsaj kažejo raziskovalni izidi.

Franc Križaj ugotavlja v svojem predgovoru k delu Razumljive informacije² naslednje: »Čim bolj se je krepila vloga samoupravljanja v naši družbi, tem odgovornejša in težja je postajala vloga sprejemnika informacij. V prvem desetletju samoupravljanja so prevladovala ustne informacije in dokaj kratke, toda še razumljive pisne informacije. Sestavljali so jih manj izobraženi avtorji kot danes, na voljo pa so imeli slabo in preprosto razmnoževalno tehniko. Vse večji priliv strokovnjakov z visoko in višjo izobrazbo tako v državno upravo kot v gospodarstvo je te razmere v minulih desetih letih precej spremenil. Pisne informacije so postajale vse bolj zapletene, težko razumljive in obsežne.« H kopičenju pisnih informacij naj bi tudi pripomogla preprosta in visoko produktivna razmnoževalna tehnika, razen tega pa tudi razvejana in obsežnejša zakonodaja.

Zanimive so tudi naslednje piščeve postavke: Visoko in višje izobraženi pisci uporabljajo zapleten jezik, ki ga manj izobraženi bralec težko razume. Zapleten jezik je značilen posebej za pravno-politična besedila.

Križaj je tudi empirično raziskoval obseg, razumljivost in strukturo informacij za samoupravno sporazumevanje v delovni organizaciji. Za nas je zanimiv izid, ki pravi, da so pisne informacije za samoupravno sporazumevanje težko razumljive. Polovica anketiranih je izjavila, da so besedila, ki jih dobivajo na zasedanje delavskega sveta, težko razumljiva. Med anketiranimi je bilo 33 % takih, ki imajo srednjo (štiriletno) višjo ali visoko šolsko izobrazbo.

Na vprašanje, kolikšno izobrazbo bi morali imeti, da bi lahko brez težav razumeli te pisne informacije, je le 7 % anketiranih menilo, da zadošča osemletka. Kar 52 % anketiranih se je izreklo za štiriletno srednješolsko izobrazbo, 17 % pa jih je menilo, da ne zadošča niti ta izobrazba. (s. 24-25)

Raziskava je torej pokazala, da kar polovica anketiranih slabo razume samoupravno besedilo, oziroma, da se pisci teh besedil ne znajo prilagoditi bralcu.

Na Pedagoškem inštitutu smo raziskovali jezikovne zmožnosti osnovnošolskih učencev. Ugotovili smo, da so jezikovni primanjkljaji največji v možnosti razumevanja zapletenih stavkov in stavčnih zvez in da vplivajo na razumevanje učnih vsebin ter ovirajo logično mišljenje.

Oblikovali smo različne merske instrumente: test razumevanja besedil, test vzorcev enostavne povedi, test razumevanja matematičnih besedilnih nalog. Navedemo naj le en ponazoritveni primer. Iz poimenovalnih enot *izogibati se, spretno, napad, hud, pes* so mo-

¹ J. Toporišič, Stilistika skladenjskih pojavov, SR, 1976, l. 24, § 1, s. 29-38.

² F. Križaj, Razumljive informacije, Knjižnica Sindikati, š. 22, Ljubljana, 1979.

rali učenci tvoriti enostavno poved (npr. *Spretno se izogiba napada hudega psa.*). V Ljubljani je nalogo rešilo 49 % testiranih petošolcev, na Kozjanskem pa le 23 %. Izid je nizek, zlasti še, če pomislimo, da že učencem v prvem razredu osnovne šole damo navodilo: *Imenuj elemente množice pisalnega pribora za vsakega otroka.*³

Smoter je jasen: že na splošnoizobraževalni in obvezni stopnji moramo učencem razviti zmožnosti, da bodo razumeli strokovna in znanstvena besedila, potrebna za izobraževanje in samoizobraževanje, ter samoupravna besedila. Vprašanje je torej, kako ta smoter doseči.

Najprej je treba povedati, kaj so zapleteni stavki in kako nastanejo. Če razčlenimo zgradbo prostih stavkov *Spretno se izogiba psa* ali *Spretno se izogiba napada hudega psa*, bomo odkrili enake temeljne sestavine: povedek, predmet, prislovno določilo. Predmet v drugem stavku je razširjen z levim in desnim prilastkom. Razčlemba površinske zgradbe nam ne razkrije ničesar bistvenega. Pomenska razčlemba stavka *Spretno se izogiba napada hudega psa* pa razkrije, da so v stavku strnjene tri pomenske predstave: *Spretno se izogiba psa. Pes je hud. Pes napada*. Očitno je, da je stavek *Spretno se izogiba psa*, pomensko neposredno odčitljiv, da skladijska razmerja tako rekoč sovpadajo s pomenskimi, da pa se v stavku *Spretno se izogiba napada hudega psa* pomenska ter glasovna (površinska, izrazna) zgradba močno razhajata.

Z zgornjima primeroma smo skušali ponazoriti, da je pomembno ločiti pomensko (globinsko) in glasovno (površinsko) zgradbo stavka. Glasovna zgradba stavka največkrat ne daje neposredne in popolne predstavitve pomensko – skladijskih razmerij, ki so pomembna za določanje stavčnega pomena.

Za namene tega razmišljanja je dovolj točna misel, ki jo je izrekel Chomsky: Vsak stavek v jeziku pripada bodisi jedrnemu stavku ali pa je po pretvorbni postopkih izpeljan iz enega ali več jedrnih stavkov. Jedrni stavki naj bi bili tipi stavčnih vzorcev, ki jih dobimo, če napolnimo skladijski okvir glagolov danega jezika, npr.: *Gmi. Dežuje. Jure spi* (na predavanju). *Jure teče* (domov). *Metka piše pismo. Metka piše očetu. Metka piše očetu pismo. Metka piše s svinčnikov.* (Kot vidimo, glagolskega okvira nekaterih glagolov ni treba obvezno zapolniti v celoti.) Jedro globinske (pomenske) podstave stavka je torej glagol, ki vstopa v različna sklonska razmerja s samostalniki in tudi določa sklon in število teh razmerij. Glagolsko izražanje je konkretno, pomensko razvidno in prevedljivo v nižje semiotične sestave, kot je jezikovni, npr. v predstavnih sestavi.

Iz jedrnih stavkov oblikujemo pomensko zapletene stavke in stavčne zveze. *Deček je padel. Razbil je posodo. Ko je deček padel, je razbil posodo. Pri padcu je deček razbil posodo.*

Pomensko zapleteni so stavki, v katerih je strnjenih več pomenskih podstav. Temeljno sredstvo za oblikovanje pomensko zapletenih stavkov je pretvorba nominalizacija. Nominalizacija je postopek, s katerim stavek pretvorimo v samostalniško zvezo:

Olimpija je zmagala. → *zmaga Olimpije.*

Nastalo samostalniško zvezo lahko vstavimo v nov stavek:

Vesel sem. Olimpija je zmagala. → *Vesel sem zmage Olimpije. Oče je preklinjal.* → *očetovo preklinjanje*

Mati je sitnarila. → *materino sitnarjenje*

Otroci so se neprestano cmerili. → *neprestano cmerjenje otrok. Odšel sem od doma.*

Stavke lahko strnemo v naslednji pomensko zapleten stavek:

³ Učimo se matematike I, Zavod za šol. SRS, Lj., 1974, s. 9

Zaradi očetovega preklinjanja, materinega sitnarjenja in neprestanega cmerjenja otrok sem odšel od doma.

Nominalizacije izpeljemo na različne načine⁴: s spremembo skladenjske vloge brez konverzije (*Pomlad je hitro minila. Pomlad je bila deževna. → deževna pomlad. Pomlad je bila kratka. → kratka pomlad. Deževna in kratka pomlad je hitro minila*), s spremembo skladenjske vloge in s konverzijo glagola v samostalnik ali pridevnik (*Slap šumi. → šumeči slap. Življenje je kratko → kratkost življenja. Jure tiho šepeta. → Juretov tihi šepet*), z izpustom glagola (*Otroci hodijo v prvi razred. → otroci prvega razreda*).

Pomensko zapletenost samoupravnih besedil bomo ponazorili le z nekaj primeri. Izbrali smo besedilo,⁵ ki smo ga prvega imeli pri roki, torej povsem naključno.

Spremenjene obveznosti nastajajo kot posledica že sprejetih odločitev o razvoju posameznih dejavnosti oziroma izgradnje neobhodno potrebnih objektov v Ljubljani. (19 besed)

Pred seboj imamo prosti stavek z enim povedkom (*nastajajo*) ter dvema samostalniškima zvezama v vlogi osebka in prislovnega določila načina: *spremenjene obveznosti, kot posledica že sprejetih odločitev o razvoju posameznih dejavnosti oziroma izgradnje neobhodno potrebnih objektov v Ljubljani*. Razvozljajmo pomensko podstavo teh zapletenih samostalniških zvez, izrazimo jo glagolsko ter ozavestimo uporabljene nominalizacije:

Odločili smo se. → odločitev

Razvijali bomo posamezne dejavnosti. → razvoj posameznih dejavnosti.

Zgradili bomo objekte v Ljubljani. Objekti so neobhodno potrebni. → izgradnja neobhodno potrebnih objektov v Ljubljani.

Odločitve smo že sprejeli. → že sprejete odločitve

Spremeniti je treba obveznosti. → spremenjene obveznosti.

Pomensko razvito obliko je mogoče predstaviti z naslednjo stavčno zvezo:

Odločili smo se, da bomo razvijali posamezne dejavnosti oziroma izgradili v Ljubljani objekte, ki so neobhodno potrebni. Odločitve smo že sprejeli. Zato je treba spremeniti obveznosti. (26 besed)

Nepredvidene podražitve gradenj pa sedaj zahtevajo dodatna sredstva za zagotovitev realizacije sprejetega programa. (13 besed)

V glagolsko razviti obliki bi pomensko podstavo lahko izrazili z naslednjo stavčno zvezo:

Ker so se gradnje nepredvideno podražile, so potrebna dodatna sredstva, da bi lahko uresničili program, ki smo ga sprejeli. (19 besed)

Samostalniško zvezo *zagotovitev realizacije* je težko spremeniti v glagolsko, ker imamo težave pri iskanju osebkov kot vršilcev dejanj *zagotoviti, uresničiti*. Očitno gre namreč za dva vršilca dejanja: prvega, ki bo zagotovil, da bo drugi nekaj uresničil. Drugače bi lahko preprosto rekli *uresničili bomo*. Osebek je v samostalniški zvezi pogosto prikrit.

Samostalniško izražanje bomo ponazorili še s primeri, vzetimi iz poljudnoznanstvenih besedil.⁶ Samostalniške zveze, ki so nastale iz glagolske, bomo podčrtali.

⁴ O. Gnamuš, *Obnavna skladnja na primeru prilastka v osnovni šoli, Vzgoja in izobraževanje*, 1979, I. X, š. 3, s. 30–35.

⁵ Dopolnilo k samoupravnim sporazumom o programih in prispevnih stopnjah za 1980. leto, Ljubljana, nov. 1979.

⁶ Fizika za družboslovce, Ljubljana, 1978.

Gibanje atomov v telesu je zaradi pogostih trkov neurejeno.

Glagolsko izražena podstava:

Atomi v telesu se gibajo. Atomi se pogosto trčijo. Zato se gibajo neurejeno.

Spremembo kinetične energije neurejenega gibanja atomov merimo kot spremembo temperature telesa.

Zaradi slabega toplotnega izkoristka oddajo jedrske elektrarne veliko odpadne toplote.

Opazovanje gibanja planetov je bilo odločilno za potrditev Newtonove mehanike.

Svoj zelo poenostavljeni prikaz problemov stavčnega pomena in oblike naj sklenem z naslednjo mislijo: »V pretvorbni slovnici ima vsak stavek ali vsak del stavka dve različni skladijski zgradbi, ki sta del njegovega splošnega slovničnega opisa: zelo abstraktno globinsko strukturo, ki je pomembna za pomensko razlago, in površinsko strukturo, ki je pomembna za glasovno razlago. Ta dva vidika skladijske oblike sta povezana z dolgo in sestavljeno verigo pretvorbnihih pravil, s katerimi izpeljujemo nize vmesnih oblik. V taki slovnici ni smiselno postavljati takih tradicionalnih vprašanj, kot je: Ali je ta in ta oblika F samostalnik? Taka vprašanja je smiselno postavljati le sobesedilno, vedno v povezavi s specifično zgradbo. Smiselno je vprašati, ali je oblika F samostalnik globinske, površinske ali vmesne zgradbe. V enem primeru je mogoče pritrčiti, v drugem zanikati, ne da bi zašli v protislovje.«⁷

Čemu zapleteni stavki?

Abstraktna misel strnjuje in posplošuje izkušensjske podatke, da bi se laže prebila do bistva. Zato so zapleteni stavki sredstvo in posledica abstraktnega mišljenja. Najpogosteje jih srečamo v strokovnih, znanstvenih, pravnih in političnih besedilih. Kadar pisec znanstvenega besedila želi prilagoditi besedilo bralcu, ga zavestno popreproča tako, da zapletene stavke pretvarja v pomensko razvidnejše. To zmore le takrat, kadar dobi teoretično spoznanje naravo konkretnega, kadar je teorija razvidna na pojavnih ravni. Seveda je to najvišja raven znanstvenega spoznanja in zato je razvidno pisanje značilno za tiste teoretike, ki so zmožni bistvo zagledati v konkretni pojavnosti. To pa ne pomeni, da na poti pretvarjanja konkretnih izkušenj v znanstvene pojme niso prešli jezikovno zapletenejše stopnje in jim zapleteni stavki niso bili potrebni.

Popreproščanje spoznanja v razvidno podobo je akt zavestnega upovedovanja in truda.

Nominalizacija, to je pretvorba glagolskih besednih zvez v samostalniške, je sicer množično sredstvo sodobnega upovedovanja zlasti nekaterih funkcijskih zvrsti. To pa ne pomeni, da je ta oblika jezikovne tvornosti novost. Jezik jo pozna že od nekaj kot sredstvo pretvarjanja stavčnih pomenov v besedne: *tisti, ki nosi pisma, je pismoša*. Iz tega vidimo, da razmerje med stavčnim in besednim pomenom ni statično. Zgodovinski proces predelave jezikovno razvidnih pomenskih sklopov v manj razvidne danes sprejemamo že v rezultativni obliki. Zato je tudi težko določiti, katera stavčna tvorba je za koga zapletena in katera ni. Meje niso jasno določljive in so odvisne od jezikovne izkušnje govorečega. Izkušnjo določa funkcija in stil sporazumevanja, to dvoje pa je v različnih družbenih okoliščinah različno.

Čeprav ima nominalizacija nenadomestljivo vlogo pri usklajevanju spoznavno predelane pomena z jezikovno obliko, v tem primeru s stavčno obliko, ni vsaka nominalizacija nujno funkcionalna in potrebna.

⁷ P. M. On So-called Pronouns in English, V: R. J. Jacobs, P. S. Rosenbaum, Readings in English Transformational Grammar, Ginn and Company, 1970, s. 57.

Nekatere nominalizacije, ki so odsev medčloveškega odtujevanja, so značilne za uradne strukture. Za kolega rečemo:

Pogovarjal sem se z XY. Na sestanku pa vodilna oseba poroča: *Opravil sem pogovor*. Glagol *pogovarjati se* je pretvorjen v samostalnik *pogovor*. Pretvorjeni glagol pa nadomesti pomensko izpraznjeni *opraviti*, *opravil sem*. Odtujitev se kaže na dveh ravneh: v uporabi pomensko izpraznjenega, nenazornega glagola in v nominalizaciji pomensko polnega.

Jezikovna oblika ni samo nosilec subtilnih spoznavnih, temveč tudi medčloveških razmerij. Jezik je odsev naše osebnosti v vsej njeni razsežnosti.

Razširitev pretvorbni postopkov s potrebnih in funkcionalnih primerov na nepotrebne in nefunkcionalne je pogosta stilistična napaka, je oblika transfera, ki se ji je treba zavestno upreti.

Npr.: *Ima velik vpliv*, namesto *vpliva*,
Ima učinek, namesto *učinkuje*.
Sklepi stopijo v veljavo, namesto *začno veljati*.
Ne moremo izvršiti ocenjevanje, namesto *ne moremo oceniti*.

Da so te pretvorbe nefunkcionalne, površinske, se vidi iz naslednjega: nastanejo podobno kot tiste za izražanje hotene, zavestne odtujitve in distance: polnopomenski glagol zavržejo, konkretni pomen pa izrazijo s samostalnikom. Take pretvorbe ne opravljajo svoje temeljne vloge. Namesto da bi pomene strnjevale, jih izpraznjujejo in delajo abstraktnejše.

Pretvorbe pa niso samo sredstvo za pomensko strnjevanje. Skoraj vedno so povezane s pomenskimi premiki. S pretvarjanjem namreč v površinski strukturi brišemo podatke o globinski pomenski strukturi stavka, poved lahko postane dvoumna.

Obisk sorodnikov je neprijeten. Mogoči sta dve pomenski razlagi: *Neprijetno je, če obiščeš sorodnike* ali *Neprijetno je, če te sorodniki obiščejo*.

Da lahko pretvorbni postopki pripeljejo do pomensko dvoumnih stavkov, je razumljivo. S pretvorbo glagolske zveze, ki je izražena kot razmerje osebek-povedek ali povedek-predmet, v samostalniško, se lahko zbršejo nekateri temeljni podatki o nosilcih glagolskega dejanja.

Da je samostalnik v razmerju do glagola pomensko manj določen, abstraktnejši, natančno čuti Kosovel v pesmi *Slutnja*.

Polja.
Podrtija ob cesti.
Tema.
Tišina bolesti.

Z nizanjem neglagolskih stavkov dosega občutje slutenjske nejasnosti in nedoločeniosti. Vprašanje, kaj se s pojavi dogaja, ostaja neodgovorjeno.

Čeprav imajo pretvorbni postopki v jeziku že dolgo zgodovino, jim je v jezikoslovnem spoznavanju pripisala ustrezno, bistveno vlogo šele tvorbeno-pretvorbna jezikoslovná smer. Pretvorbni procesi so ustrezna jezikoslovná podstava za raziskovanje spoznavnih funkcij jezika. Omogočajo in zahtevajo interdisciplinarni pristop in obetajo, da bodo spoznanja uporabna v vrsti aplikativnih znanosti, kot sta metodika jezikovne vzgoje in teorije učenja jezika.